

Дэрывацыя некаторых тэрмінаадзінак з “праблемнымі” суфіксамі

Уплыў агульных ўмоў развіцця і функцыянавання нацыянальнай мовы абумовіў перарывістасць і неадназначнасць працэсу фармавання беларускай навуковай тэрміналогіі. Невыпадкава зараз у сферы фіксацыі тэрмінаў паралельна існуюць два метадалагічныя кірункі: 1) *абстрагавана-нарматыўны* (пераважае метада калькавання і запазычвання тэрмінаў з рускай мовы); 2) *праектыўны* (пераважае выкарыстанне моўных сродкаў роднай мовы: “дыялектнае і гістарычнае лексікі, асаблівасцяў словаўтварэння, фанетыкі і г.д.” [1]). Такім чынам, тэрміналогію пэўных галін навукі фіксуюць розныя лексікаграфічныя выданні, канцэпцыі якіх выразна адрозніваюцца.

Адным з найбольш прынцыповых пытанняў з’яўляецца пераклад з рускай мовы тэрмінаў з суфіксамі *-уш-* (*-юш-*), *-ац-* (*-яц-*), *-ом-* (*-ем-*), *-ым-* (*-им-*). Сярод дзеепрыметнікавых і прыметнікавых тэрмінаадзінак мэтазгодна вылучыць тэрміны са значэннем: а) *функцыі аб’екта наймення* (ФАН); б) *якасці аб’екта наймення* (ЯАН); в) *знешняга ўздзеяння на аб’ект наймення* (ЗУАН). Як правіла, сярод усіх гэтых груп сустракаюцца якраз не дзеепрыметнікі, а “прыметнікі, утвораныя марфалагічна-сінтаксічным спосабам, у прыватнасці, спосабам ад’ектывацыі дзеепрыметнікаў” [2]. На матэрыяле «Тэрміналагічнага слоўніка па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» (Мн., 1993) -- аднаго з выданняў найбольш перспектыўнага, на наш погляд, *праектыўнага* кірунку -- прааналізуем дэрывацыю адзначаных тэрмінаў з т. зв. “праблемнымі суфіксамі”.

Значэнне ФАН рэалізуецца праз здольнасць аб’екта наймення да ўтварэння пэўнага дзеяння, накіраванага на іншы аб’ект, і праяўляецца ў рускім суфіксе *-уш-* (*-юш-*). Пры дэрывацыі беларускіх адпаведнікаў найбольш актыўным з’яўляецца суфікс *-льн-*: *аппроксимирующий* – *апраксімавальны*, *дезориентирующий* – *дэзарыентавальны*, *вертикально проектирующий* – *вертыкальна праектавальны*. Акрамя таго, выкарыстоўваюцца суфіксы *-оўн-* і *-н-*: *плоскость спрямляющая* – *плоскасць выпрастоўная*; *плоскость разделяющая* – *плоскасць падзельная* (якая падзяляе) і назоўнікавыя дэрываты: *подстановка рационализирующая* – *падстанова дзеля рацыяналізацыі*. Прыведзеныя суфіксы характэрны для беларускай мовы, аднак іх выкарыстанне мае і адваротны бок: яны набліжаюць беларускія тэрмінаадзінкі са значэннем ФАН (і некаторыя ўтварэнні са значэннем ЗУАН) да тэрмінаў са значэннем ЯАН.

Значэнне ЯАН сведчыць пра здольнасць аб’екта валодаць пэўнымі характарыстыкамі, якія не ўздзейнічаюць на іншыя аб’екты і накіраваны галоўным чынам на рэалізацыю функцыі самога аб’екта наймення. У рускіх тэрмінаадзінках са значэннем ЯАН ужываюцца суфіксы *-уш-* (*-юш-*), *-ац-* (*-яц-*). У беларускіх дэрыватах выкарыстоўваюцца суфіксы *-льн-* і *-н-*: *блуждающий* – *блукальны*; *бесконечно убывающий* – *бясконца спадальны*;

быстродействующий – хуткадзейны; *вырождающийся* – выраджальны; *вектор скользящий* – вектар слізгальны (які слізгае). У выпадку запятая плаваючая – коска нефіксаваная апраўданым з'яўляецца падбор іншага лексічнага адпаведніка з лацінскім элементам у складзе, каб пазбегнуць зацяжнення значэння (коска плавальная) або неўласцівага беларускай мове суфікса (коска плаваючая). У сітуацыі са словамі *знакочередующийся* – чаргавальназнакавы змену пазіцый каранёў у беларускім дэрываце цяжка назваць удадай па прычыне незамацавання новага тэрміна ў навуковым ужытку.

Рэалізацыя значэння ЗУАН у тэрмінаадзінках рускай мовы адбываецца пры дапамозе суфіксаў *-ом- (-ем-), -ым- (-им-)*. Асноўным афіксам пры дэрывацыі гэтай групы тэрмінаў выступае суфікс *-ан-*. Аднак не менш часта выкарыстоўваюцца і суфіксы *-льн-* і *-н-*: *аннулируемый* – ануляваны; *анализируемый* – аналізаваны; *задаваемый* – задаваны; *ассоциируемый* – асацыявальны; *заменяемый* – заменны, замяняльны. У негаторых выпадках сустракаецца пераклад, няўдалы па прычыне зацяжнення самога лексічнага значэння ЗУАН. Напрыклад: *движимый* – руханні; *допускаемый* – дапусканы, які дапускаецца і інш.

Нярэдка ўтварэнні са значэннямі ФАН, ЛАН, ЗУАН перакладаюцца пры дапамозе дадanych азначальных сказаў: *аннулирующий* – анулявальны, які анулюе; *исключающий* – вылучальны, які вылучае; *параметризуемый* – параметрызавальны, які параметрызуецца; *входящий (в выражение)* – уваходны, які уваходзіць. Праўда, падача дадanych сказаў не заўсёды адбываецца паслядоўна: *запелляющий* – які запаўняе; *волна распространяющаяся* – хваля пашыральная (распаўсюджвальная); *поглощающий* – які паглынае, паглынальны; *вытекающий* – які вынікае, які выцякае; *переходящий* – які пераходзіць, пераходны; *пересекаемый* – які перасякаецца.

Пытанне пра тое, абгрунтавана або не аўтары многіх лексікаграфічных прац адмаўляюцца ад ужывання ў сферы фіксацыі тэрмінаў з суфіксамі *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*, неўласцівымі беларускай мове, застаецца дыскусійным. Таму перад лексікаграфамі-тэрмінолагамі стаіць задача вызначыць дэфініцыю кожнага тэрміна і знайсці адпаведныя лексічныя і граматычныя сродкі для дакладнага яе выражэння ў беларускай мове.

Выкарыстаныя крыніцы

1. Міхайлаў П.А. Ад навуковага рэдактара // Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. С. 4.
2. Багдзевіч А. У пошуку аптымальных варыянтаў тэрмінаў// “Роднае слова”. 2000, № 12(156). С 43.